

MARKE AHONEN

Diogenes Laertios ja filosofit

Antiikin filosofit kiinnostivat yleisöä paitsi ajattelijoina, myös persoonina. Diogenes Laertioksen filosofielämäkerrat kertovat filosofien elämänvaiheiden kautta myös kreikkalaisen filosofin roolista yhteiskunnan jäsenenä sekä filosofeihin antiikissa kohdistuneista ennakkoluuloista, odotuksista ja uskomuksista. Teoksesta hahmotettava filosofin muotokuva tarjoaa yllätyksiäkin.

■ Biografi Diogenes Laertioksen filosofielämäkerrat ovat keskeisin lähde useimpien kreikkalaisten filosofien elämänvaiheisiin, toimintaan ja persoonallisuuteen. Kymmenen kirjaa käsittävä laaja elämäkertateos kattaa filosofian historian aina varhaisvaiheista hellenististen filosofikoulujen edustajiin saakka. Luultavimmin 200-luvulla jKr. vaikuttanut kirjoittaja on koonnut mosaiikkimaisten elämäkertojensa palaset monenkirjavista lähteistä, ja koska juoruilevat elämäkerrat muodostuvat paljolti anekdootinomaisista aineksista, on teoksen tietojen historiallisen luotettavuuden punnitseminen usein vaikeaa. Pääasiallinen menetelmä luotettavuuden ratkaisemisessa on katsoa, mistä lähteestä tieto on peräisin; vaikka Diogenes Laertioksen lähdekritiikki on lähestulkoon olematonta, lähdeviitteet ovat usein tunnontarkkoja.¹

Diogenes Laertiosta voidaan kuitenkin

lukea myös dokumenttina filosofiaan ja filosofeihin antiikissa liitettyistä populaareista mielikuvista. Seuraavassa tarkoitukseni on hahmotella eräitä yleisiä linjoja Diogenes Laertioksen teoksesta muodostuvasta filosofikuvasta; en sen sijaan aio jatkossa puuttua siihen, missä määrin tämän kokonaiskuvan muodostavat tiedot yksittäisistä filosofeista vastaavat historiallista totuutta.²

1. Diogenes Laertioksen nimeltä mainitsemia lähteitä on pitkälti toistasataa, eikä kirjoittajan oleteta tunteen niistä omakohtaisesti kuin murto-osan. Todennäköisimmin Diogenes Laertioksen suoraan käyttämät lähteet ovat olleet pääasiassa hänen oman teoksensa kaltaisia kompilaatioita varhaisemmista, usein hellenistisistä lähteistä. Tutkimuskirjallisuudessa ”luotettavuutta” näkee usein arvioitavan yksinomaan lähteen nimen perusteella (esimerkiksi Aristoteles on poikkeuksesta ”hyvä” lähde, kun taas juorukirjailija Antigonos Karystoslainen on lähtökohtaisesti epäluotettava), mutta huomioon tulisi ottaa myös informaation alkuperäinen konteksti sekä erilaisten väärinkäsitysten mahdollisuus. Diogenes Laertioksen lähdekritiikin puute näkyy erityisen selvästi silloin, kun väärin käytetty lähde tunnetaan: esimerkiksi Sokrateen elämäkerrassa (DL 2, 18–47) on Platonin kirjallisia dialogeista peräisin olevia kohtauksia esitetty elämäkerrallisina. Fiktiivisen materiaalin (ja erityisesti ensimmäistä persoonaa käyttävän fiktion) tulkitseminen historialliseksi on yksi antiikin biografisen tradition keskeisiä ongelmia.

2. Diogenes Laertiosta koskeva tutkimuskirjallisuus on keskittynyt perinteisesti pohtimaan Diogeneen lähteisiin liittyvää problematiikkaa. Käyttökelpoisin esitys aiheesta on edelleen J. Mejer (1978) *Diogenes Laertius and his Hellenistic Background*, *Hermes Einzelschriften* 40. Laajan bibliografian sisältää puolestaan tuoreempi B. A. Desbordes (1990) *Introduction à Diogène Laërce*, Utrecht. Sarjan *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (Berlin & New York: de Gruyter) niteissä II 36.5 (1992) ja II 36.6 (1992) on ilmestynyt joukko Diogenes Laertioksen teosta eri näkökulmista käsitteleviä artikkeleja. Antiikin biografista traditiota ja siihen liittyviä ongelmia käsittelevät yleisemmin Arnaldo Momigliano (1993) *The Development of Greek Biography*, Cambridge (Mass.) & London: Harvard

Kuinka filosofiksi tullaan?

Filosofiksi tultiin antiikissa yleensä hankkiutumalla filosofin oppiin. Useimmat filosofit ottivat mielellään oppilaita, mutta osa saattoi vaatia opetuksesta suurtakin palkkiota – suuren sofistin Protagoraan taksa kuuluu olleen huikeat sata *minaa* (DL 9, 52).³ Etäopetusta ei antiikin aikoina tunnettu, ja opiskelemaan piti lähteä usein kauas kotoa. Diogenes Laertioksen kuvaamat filosofit ovat kotoisin kaikkialta kreikankielisestä maailmasta, joka käsitti laajoja alueita Aasiasta, Etelä-Italiasta ja Pohjois-Afrikasta. Edes kielitaidottomuus ei välttämättä ollut este filosofiksi ryhtymiselle; karthagolaisen Kleitomakhoksen kerrottiin oppineen kreikkaa vasta keski-ikässä opettajaltaan Karneadeelta (DL 4, 67).

Tulevien filosofien taustat ovat vaihtelevia. Isän ammatti ja yhteiskunnallinen asema on usein mainittu, ja joukosta löytyy jalokivikaivertaja, kivenhakkaaja, makkaran tekijä, arkkitehti, hovilääkäri, vanuttaja, orjaksi myyty suolakalakauppias sekä maanpakoon ajettu pankkiiri; filosofeja ei suurten filosofien isissä kuitenkaan ole. Kimmoke filosofian opiskeluun näyttää useimmiten syntyneen nuorukaisessa itsessään, ja tiedetään myös, ettei tällainen uravalinta ollut aina kotiväen mieleen. Akatemian skeptikko Arkesilaoksen holhooja olisi halunnut pojasta rektorin, mutta veljensä avulla Arkesilaos onnistui pääsemään filosofi Krantorin oppilaaksi (DL 4, 29).

Vaikka lahjakas nuorukainen usein saattoikin harjoittaa monenlaisia opintoja myös kotiseudullaan, filosofin tie johti yleensä jo nuorena Ateenaan, kreikkalaisen filosofian pääkaupunkiin. Ateenaan tultiin nuorena, useimmiten alle kaksikymmenvuotiaana. Jotkut olivat kuitenkin ehtineet jo kokeilla muutakin elämänuraa ennen kääntymistään filosofian puoleen; skeptikko Pyrrhon oli toiminut taidemaalarina, Timon Fleiuslainen tanssijana ja stoalainen Khryssippos puolestaan pitkänmatkanjuoksijana. Opettajan saattoi Ateenassa löytää monella tavalla. Yksinkertaisinta oli hakeutua jonkin vakiintuneen filosofikoulun luennoille. Kaikki eivät löytäneet sopivaa oppi-isää ensi yrittämällä, ja vanha opettaja sai usein jäädä, kun

tarjolle ilmaantui vakuuttavampi mestari. Zenon Stoalaisen ja Herakleides Pontoslaisen kaltaiset ajattelijat ammensivat filosofiaansa aineksia useammista lähteistä; Epikuros puolestaan korosti mielellään itseoppineisuuttaan. Joskus viisautta oli lähdeittävä hakemaan vielä kauempaa. Platon ja Eudoksos kävivät opintomatalla viisauden perinnäisessä kotimaassa Egyptissä; Anakarkhos ja Pyrrhon suuntasivat puolestaan Intiaan.

Oikean opettajan löytyminen saattoi olla lähes uskonnollisen herätyksen kaltainen kokemus. Akatemian Polemon oli nuorena kevytmielinen hurjastelija, mutta yksi ainoa filosofian luento muutti hänen luonteensa loppuiksi (DL 4, 16). Kun Theofrastoksen opissa ”turmeltunut” Metrokles kääntyi lopulta kyynikoksi, hän poltti aiemmista filosofianopinnoista muistuttavat paperinsa (DL 6, 95); samoin kävi Platonin runokokeiluille, kun tuleva filosofi tapasi Sokraateen. Lahjakkaan oppilaan kohtaaminen oli usein suuri hetki myös opettajalle. Sokrates oli ennen Platonin tapaamista nähnyt enneunen, jossa uusi oppilas näyttäytyi äkisti lentoon lähtevän joutsenenpoikasen hahmossa (DL 3, 5).

Ennemmin tai myöhemmin nuorella filosofilla oli edessä opettajasta itsenäistyminen. Joskus oppilas ja opettaja erosivat vihamielisissä merkeissä; erään tradition mukaan Aristoteles hylkäsi Platonin ”niin kuin varsat potkivat pois emänsä” (DL 5, 2).⁴ Toisinaan eron hetki koitti vasta opettajan kuollessa. Akatemian ja Peripatoksen kaltaisissa vakiintuneissa laitoksissa lahjakas nuori filosofi saattoi odottaa nousevansa aikanaan koulun johtajaksi. Nimitysasiossa edellisen johtajan tahdolla näyttää olleen suuri painoarvo, ja koulun tulevaisuuteen puututaan monissa peripateetikkojen säilyneissä testamentteissa.⁵ Jos urakehitys ei kuitenkaan ollut toivotunlainen tai koulun opit lakkasivat miellyttämästä, oli toisena vaihtoehtona kokonaan oman koulun perustaminen.

Kuinka filosofiaa tehdään?

Kuten tunnettua, sana ”filosofia” tarkoittaa viisauden rakastamista, eikä alkuperäinen

merkitys koskaan unohtunut kreikkalaisilta.⁶ Minkä tahansa viisauden tavoittelu ei kuitenkaan ollut filosofiaa. Viimeistään hellenistisenä aikana vakiintui malli, jossa filosofian kolme pääaluetta ovat logiikka, etiikka ja fysiikka; näin filosofia tuli tarkoittamaan näiden kolmen osa-alueen alaan kuuluvien kysymysten suullista tai kirjallista käsittelyä.⁷ Suullinen filosofointi tarkoitti opetuksen antamista ja väittelyihin osallistumista. Useimmat filosofit aina Anaksimandroksesta alkaen jättivät myös kirjallista tuotantoa, ja tuotteliaimmat täyttivät kirjoituksillaan jopa satoja kirjakääröjä. Etenkin Khrysippos ja Epikuros olivat kuuluisia ahkeruudestaan; erään todistuksen mukaan Khrysippos kirjoitti joka päivä viisisataa riviä (DL 7, 181). Osa filosofeista ei kuitenkaan kirjoittanut mitään; tähän joukkoon kuuluivat monet skeptikot, jotka kuitenkin antoivat suullista opetusta. Kolmas vaihtoehto oli tehdä filosofiaa elämäntavallaan.

Koska lähes kaikki Diogenes Laertioksen kuvaamat filosofit ovat linkejä filosofisissa ”perimysjärjestyksissä” (*diadokhai*), he luonnollisesti antavat opetusta. Oppilaiden ja opettajien suhteet ovat monimuotoisia. Usein filosofilla on selkeä tähtioppilas, joka jatkaa mestarinsa työtä. Täysin yksityinen opetus näyttää kuitenkin olleen harvinaista, ja usein filosofien luennot olivat avoimia kaikille. Theofrastoksen luennoilla kävi 2000 oppilasta, ja Pythagoraan yöaikaan pidetyille luennoille saapui tradition mukaan kerralla 600 ihmistä, heidän joukossaan monien Italian kaukaisten kansanheimojen edustajia. Luennoilla kuulijat näkyvät tehneen innolla muistiinpanoja; Kleantes, jolla ei ollut varaa ostaa paperia, raapusti muistiinpanonsa ”ruukunsirpaleille ja naudan lapaluihin” (DL 7, 174).

Anekdooteista päätellen myös vapaamuotoiset julkiset väittelyt olivat filosofien keskeisiä esiintymisareenoita, ja sanavalmiutta, nopeaälyisyyttä ja kaunopuheisuutta arvostettiin suuresti. Dialogi olikin monille filosofeille myös luonteva kirjallinen esitysmuoto. Proosan ohella ainakin Kleantes ja Timon Fleiuslainen seppivät filosofiaa runomittaan, ja kyynikko Diogeneen

sekä Empedokleen väitettiin kirjoittaneen näytelmiäkin. Runous ja kirjallisuus näyttävät olleen lukuisien antiikin filosofien lempiharrastuksia. Lisäksi monien filosofien teosluetteloista löytyy filosofista kirjeenvaihtoa. Filosofien jättämä kirjallinen tuotanto tuli yleensä julkiseen levitykseen; toinen vaihtoehto oli uskoa kirjoituksena yksinomaan valikoidun ystävä- ja oppilasjoukon haltuun.

Kun kyseessä on selkeän omaleimainen eettinen ajattelija tai tietyn selväpiirteisen eettisen koulukunnan edustaja, elää tällainen filosofi elämäkertatradition välittämissä anekdooteissa filosofiansa mukaisesti. Selvimmin tämä näkyy kyynisen filosofian kohdalla, joka lienee antiikissa eniten populaaria huomiota kerännyt eettinen suuntaus: kyynikoiden radikaalit kannanotot yhteiskuntaan, politiikkaan, ihmisen päämäärään, uskontoon, taiteeseen, tieteeseen, sukupuoleen, ruokaan ja seksuaalisuuteen kiteytyvät anekdooteissa, jotka kertovat kyynikoiden elämästä ja toiminnasta. Antiikissa keskusteltiinkin siitä, onko kyyninen filosofia varsinainen filosofinen suuntaus (*hairesis*) vai yksinomaan elämäntapa

University Press sekä Mary R. Lefkowitz (1981) *The Lives of the Greek Poets*, London: Duckworth. Kreikkalaisen filosofianhistorian kirjoituksen traditiota käsittelee Jaap Mansfeld (1990) *Studies in the History-geography of Greek Philosophy*, Assen: Van Gorcum.

3. Yksi *mina* on sata drakhmaa; drakhma oli puolestaan klassisen kauden ateenalaisen työmiehen tavanomainen päiväpalkka.

4. Aristoteleen elämänavaiheista on säilynyt poikkeuksellisesti useampiakin kattavia antiikinaikaisia lähteitä. Alkutestit löytyvät kommentoituina teoksesta Ingegar Düring (1957) *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborgs Universitets Årsskrift Vol. LXIII, Göteborg.

5. Diogenes Laertioksen teoksessa ovat säilyneet Platonin, Aristoteleen, Theofrastoksen, Stratonin, Lykonin ja Epikuroksen testamentit, joita kaikkia pidetään autenttisina.

6. Hyvä esimerkki sanan varsinaiseen merkitykseen vetoamisesta on kyynikko Diogeneesta kerrottu anekdootti (DL 6, 64), jossa kyynikko toteaa myös viisauden teeskentelyn olevan filosofiaa; onhan sekin viisauden tavoittelu.

7. Kolmijakomalli välähtää jo Aristoteleella (*Topiikka* I, 14, 105b20–1) ja Ksenokrateelle (fr. 1 Heinze), mutta vakiintuu varsinaisesti vasta stoalaisen filosofian myötä. Logiikka sisältää formaalilogiikan ohella tietoteorian sekä teorian kielestä. Epikurolaiset korvasivat logiikan ”kanoniikalla”, joka käsittelee yksinomaan tietoteoriaa.

(*enstasis biou*).⁸ Diogenes Laertios tietää kuitenkin kertoa, että suurin osa kynnikoista filosofoi myös kirjoituksissaan. Sitkeä antiikkinen traditio tosin epäili, etteivät Diogenes Koiran teokset olisi hänen itsensä kirjoittamia; epäilysten takana oli kenties juuri mielikuva Diogeneesta anarkistisena sivistyksen vastustajana.

Filosofielämää

Vaikka elämäntapa ei välttämättä ollutkaan filosofia, filosofia oli useimmiten elämäntapa. Epikurolaiset elivät eräänlaisessa suljetussa luostariyhteisössä päivänpolitiikkaa ja väkijoukkoja vältellen. Myös Akademia oli sisäoppilaitos: Diogenes Laertios mainitsee itse rakennetut ”pienet majat”, joissa koulun oppilaat asuivat (DL 4, 19). Monien muiden filosofikoulujen tavoin Akademia sijaitsi kaupungin ulkopuolella, ja sen ytimen muodosti puutarha. Kynnisen filosofian anarkistiset ihanteet tekivät normaalielämän liki mahdottomaksi. Diogenes Koira asui saviruukussa ja hankki elantonsa kerjäämällä, mutta omien sanojensa mukaan hän toivoi kannattajiensa noudattavan mallillisempaa linjaa (DL 6, 35).

Filosofi saattoi viettää huomattavasti sovinnaisempaaakin elämää. Avioliiton solmiminen ja jälkeläisten siittäminen olivat kreikkalaisen miehen traditionaalisia velvollisuuksia, joista kaikki filosofit eivät suinkaan laistaneet. Saamme kuitenkin tietoja vain harvojen filosofien perheoloista. Ainakin Sokrates, Ksenofon, Stilpon, Menedemos Eretrialainen, Aristoteles ja Akatemian Polemon olivat sovinnaisesti naimisissa, joskin viimeksi mainittu joutui oikeuteen, kun vaimo syytti nuorten poikien seurassa liian hyvin viihtyvää miestänsä laiminlyönnistä. Diogenes Laertios tuntee lisäksi kaksi filosoivaa avioparia: Pythagoraan vaimo Theano muistettiin myös filosofina, ja elämäntapakynnin Krates ja Hipparkhia muodostivat epäsovinnaisen mutta sopuisan pariskunnan. Filosofipareja löytyy myös Akatemiasta, mutta täällä parien molemmat osapuolet ovat miehiä. Akatemian opettajat ja oppilaat solmivat tradition mukaan keskinäisiä rakkaussuhteita, jotka eivät ehkä

olisi olleet mahdollisia maailmassa koulu-yhteisön ulkopuolella.

Anekdootit filosofien rakkauselämästä näyttävät olleen suosittuja; oletettavasti näiden juttujen oli tarkoitus osoittaa, että myös filosofit ovat alttiita inhimillisille heikkouksille. Monien filosofien kerrotaan käyttäneen mieluusti prostituoitujen palveluksia; hedonismiin taipuvaisia miellyttivät kuuluisat ja kallishintaiset *hetairat*, kun taas kynnikoille kelpasivat kaikkein halpahintaisimmat maksulliset naiset. Naisfilosofeja saatiin myös pahantahtoisesti leimata prostituoiduiksi.⁹ Filosofien jälkikasvusta kerrotaan vain harvoin. Pythagoraan poika kuuluu kuitenkin jatkaneen isänsä työtä; skeptikkorunoilija Timonin pojasta tuli taas huomattava lääkäri.¹⁰

Eräät filosofit muistettiin myös herkkusuina. Mässälystä syytettiin etenkin Aristippos Kyreneläisen ja Epikuroksen kaltaisia julkihedonisteja, mutta muutkin saivat osansa. Peripateetikko Lykon kärsi kihtitaudista, herkuttelijoiden perinteisestä vitsauksesta (DL 5, 68). Myös Aristoteleen tuhlailevia elämäntapoja arvosteltiin; Diogenes Laertios viittaa filosofin suurta närkästystä herättäneeseen pronssiastiastoon.¹¹ Toisaalta askeettisesti suuntautuneet filosofit noudattivat erityistä pidättyväisyyttä juuri ruoan suhteen. Platon oli kuuluisa mieltymyksestään oliiveihin, joita pidettiin köyhän kansan ruokana. Kynnikit taas pyrkivät ruokavalioliansa luonnonmukaisuuteen; Krateen esittämällä listalla on ”timjamia, sipulia, viikunoita ja leipää” (DL 6, 85). Osa kynnikoista oli kasvisruoan kannalla, ja eläinperäisestä ravinnosta pidättyivät perinteisesti myös Pythagoraan sielunvaellukseen uskovat seuraajat. Asketismiaan saattoi osoittaa myös suosimalla tavanomaisen viinin sijasta vettä; näin tekivät pythagoralaiset, kynnikit ja myös epikurolaiset.

Filosofien rahantarve vaihteli elämäntavan mukaan, mutta jokaisen oli yhtä kaikki hankittava elantonsa. Opetuksesta saattoi pyytää suurtakin palkkaa, mutta kaikki eivät tätä tehneet eikä se aina ollut tarpeellakaan. Testamenteista ja kirjeistä näkyy, että filosofeilla saattoi olla perittyä maaomaisuutta ja erilaisia pääomatuloja, joista huo-

lehdittiin tarkoin. Myös Krates kuuluu olleen rikkaasta sukua, mutta kyynikoksi käännytyessään hän jakoi pois kaiken omaisuutensa. Kuten jo todettu, Krateen opettaja Diogenes Koira elätti itsensä kerjäämällä. Kaikki eivät tyytyneet kyynikoiden vaatimattomuuteen, ja sivutulojen hankkimiseen oli monta keinoa. Zenon Stoalainen harjoitti eräiden tietojen mukaan sijoitustoimintaa (DL 7, 13). Zenonin oppilas Kleantes puolestaan ansaitsi taskurahoja kastelemalla puutarhoja yöaikaan, ja Zenon vaati näistäkin tuloista osan itselleen (DL 7, 169).

Kirjan kirjoittaminen oli antiikissa harvoin taloudellinen menestys. Demokritoksen teos *Suuri maailmanjärjestys* teki kuitenkin yleisöön niin suuren vaikutuksen, että filosofi sai kiitokseksi valtaisan viidensadan talentin palkkion (DL 9, 39). Suosittu ja perinteikäs tapa kohentaa elintaso oli pestautua jonkun mahtimiehen hovijättelijäksi; tällöin filosofia kuitenkin odottivat syytökset rahanahneudesta ja orjamaaisesta nöyryydestä. Platon, Aristippos, Aiskhines, Speusippos ja Ksenokrates viihtyivät kaikki Syrakusan tyranni Dionysioksen vieraina, ja myöhemmin hellenistiset hallitsijat eri puolilla kreikkalaista maailmaa keräsivät kernaasti ympärilleen sanavalmiita ajattelijaita. Monille filosofeille kiertelevä elämäntapa oli luonnollinen valinta.

Filosofi yhteiskunnassa

Mahtimiesten suosikkina filosofilla saattoi olla huomattavaakin vaikutusvaltaa, ja yllättävän monet Diogenes Laertioksen kuvamista filosofeista olivat sekaantuneet politiikkaan. Jo Thaleen kerrotaan osallistuneen tarmolla kotikaupunkinsa Miletoksen valtiolämään (DL 1, 25). Vahva traditio yhdisti pythagoralaisien vainot Italiassa liikkeen poliittisiin ambitiioihin, ja erään tiedon mukaan Zenon Elealainen teloitettiin hänen uhmattuaan paikallista tyrannia (DL 9, 26–7). Myös Empedokles muistettiin demokration kannattajana; Platon puolestaan haaveili aristokraattisen kokeiluvalltion perustamisesta Sisiliaan. Ksenofon, Menedemos Eretrialainen ja Demetrios Faleronlainen olivat pikemminkin poliitikkoja kuin filo-

sofeja, ja pythagoralainen Arkhytas sekä elealaista filosofiaa harjoittanut Melissos saavuttivat suurta menestystä sotapäällikkönä. Myös kunnianhimmottomammin politiikkaan suhtautuneet filosofit ryhtyivät tarvittaessa lähettiläntehtäviin ja muihin luottamustoimiin. Akatemian Ksenokrateen kerrottiin olleen peräti ainoa, joka ei lähettiläntoimessa ottanut lahjuksia Aleksanteri Suuren avokäiseltä isältä Filippokselta (DL 4, 9).

Filosofien joukossa oli sekä ulospäin-suuntautuneita maailmanmiehiä että syrjäänvetäytyviksi mainittuja hahmoja. Kukaan ei kuitenkaan näytä jättäytyneen suorastaan yhteisöllisen elämän ulkopuolelle, ja kenties ihmisvihaajana tunnettua Herakleitosta lukuun ottamatta kaikki pyrkivät etsimään yleisöä filosofialleen ja vaikuttamaan aidosti kanssaihmistensä arvoihin ja toimintaan. Lukuisat anekdootit sijoittavat filosofit tyypillisiin antiikin sosiaalisen elämän tilanteisiin: toreille, kylpylöihin, teatterinäytöksiin, suuriin urheilukisoihin, sotaretkille sekä ennen muuta pitoihin, joissa keskustelun ei useinkaan ollut tarkoitus olla erityisen syvällistä. Monien filosofien kerrottiin myös osallistuneen niihin erilaisiin hyväntekeväisyyden muotoihin, jotka antiikissa kuuluivat varakkaiden kansalaisten velvollisuuksiin.

8. Tästä keskustelusta ks. DL 6, 103–105. Filosofinen *baireisis* on määritelty kohdassa DL 1, 20: ”Sanomme koulukunnaksi (*baireisis*) sellaista, joka seuraa tai näyttää seuraavan jotakin periaatetta suhteessaan ilmenevään (*to fainomenon*).” Tämä huolellisin sanankääntein muotoiltu määritelmä on luotu siinä tarkoituksessa, että myös ei-dogmatistinen skeptinen filosofia voidaan sisällyttää määritelmän alaan.

9. Diogenes Laertioksen mukaan Epikuroksen lahjakas naisoppilas Leontion oli prostituoitu (esim. DL 10, 4). Samaa kerrottiin Platonin oppilaasta Lastheneiasista, mutta Diogenes Laertios ei mainitse tätä juorua suoraan; ks. sen sijaan Athenaios, *Viisaat päivällisillä* 7, 279e–f. Naisfilosofit olivat kautta antiikin harvinaisia, ja Diogenes Laertios tuntee vain muutamia tapauksia; näistä ainoastaan kyynikko Hipparkhiaa käsitellään erillisessä lyhyessä elämäkerrassa (DL 6, 96–99).

10. DL 9, 109–110. Skeptisellä liikkeellä oli huomattavaa vaikutusta ns. empiristisen lääkekoulun syntymiseen; ks. tarkemmin R. J. Hankinson (1995) *The Sceptics*, London: Routledge, 225–236.

11. DL 5, 16; tarkemmin Aristoteleen astiastosta kertoo Eusebios (*Praeparatio evangelica* 15, 2, 52).

Filosofin yhteisössä nauttima arvostus vaihteli. Huomattavan epäsovinnainen käytös herätti yleisössä pilkkaa; tästä saivat kärsiä muiden muassa Sokrates ja kyynikot, jotka joutuivat usein myös komediarunoilijoiden hampaisiin. Toisaalta monet anekdootit kertovat, että kansa myös rakasti lempeitä ja vaatimattomia kyynikkofilosofeja. Anaksagoraalle ja Sokrateelle langetetut kuolemantuomiot osoittavat, että filosofia saatettiin kokea vakavana uhkana yhteisön arvoille. Molemmat tapaukset sijoittuvat huomiota herättävästi klassisen kauden Ateenaan, josta karkotettiin ateismiepäilyjen vuoksi myös abderalainen sofist Protagoras (DL 9, 52). Diogenes Laertios kertoo lisäksi Theofrastoksen aikana tapahtuneesta filosofien joukkopaosta Ateenasta; syynä oli lakiehdotus, joka olisi kuolemanrangaistuksen uhalla edellyttänyt kansankouksen hyväksyntää filosofikoulujen johtajanimityksille (DL 5, 38).¹²

Suurin osa filosofeista oli kuitenkin kaupunkivaltionsa arvostettuja kansalaisia. Filosofien osaksi tulleista kunnianosoituksista on lukuisia mainintoja; tällainen saattoi olla esimerkiksi kunniapiirtokirjoitus,¹³ kuvapatsas, kultaseppele, pappisvirka, verovapaus tai julkisin varoin toimitettu hautaus. Toisinaan mikään maallinen kunnia ei tyydyttänyt filosofia, ja joukko anekdootteja kuvaa filosofien yrityksiä tavoitella itselleen paikkaa jumalien joukossa. Empedokles ja Herakleides Pontoslainen yrittivät kumpikin järjestää ruumiinsa katoamisen, jotta ihmiset uskoisivat heidän siirtyneen jumalten pariin. Molempiin suhtauduttiin traditiossa lähinnä ivallisesti, mutta puolimyyttiseksi hahmoksi muuttuneen Pythagoraan väitteet hänen jumalallisesta syntyperästään otettiin toisinaan vakavammin. Vaatimattomampiakkin jumalallisia attribuutteja filosofeihin liitettiin; Akatemian Polemon ja Krates olivat erään oppilaansa sanojen mukaan ”kuin jumalia tai kultaisen sukupolven viimeisiä rippeitä” (DL 4, 22). Timon vertasi runoisiaan opettajansa Pyrrhonin saavuttamaa mielenrauhaa jumalien huolettomaan olotilaan; sama ajatus toistuu eri muodoissa kyynisessä, stoalaisessa, epikurolaisessa ja platonistisessa etiikassa.¹⁴

Filosofin persoonallisuus

Vaikka anekdootit tuntuivat olevan ilmeisen käyttökelpoinen lähde filosofien persoonallisuuden tavoittamiseen, ne ovat usein vain välähdyksiä filosofisesta etiikasta arkielämän tilanteisiin sovellettuna. Kun filosofi on anekdootin sankari, sankaruus tarkoittaa oman filosofian ihanteiden toteuttamista; mikäli filosofi taas on anekdootin antisankari, hän on sitä nimenomaan siksi, että epäonnistuu itse asettamiensa odotusten täyttämässä. Epäonnistumisen syynä näyttää tällöin olevan pikemminkin lajityypillinen inhimillinen heikkous, jota filosofi ei ole onnistunut ylittämään, ei niinkään jokin yksilöllinen erityispiirre. Eloisat kuvaukset filosofien luonteesta ovatkin yllättävän harvinaisia. Saamme kuitenkin tietää, että Platon oli vakava ja aina ehdottoman hillitty, kun taas hänen oppilaansa Speusippos oli rahanahne, äkkipikainen ja nautintojen vietävissä. Speusipposta seurannut Ksenokrates oli puolestaan yrmeä ja hidasluontoinen, mutta ehdottoman luotettava mies. Myös Zenon Stoalaisen oppilas Kleantes muistettiin suorastaan hidasälyisenä ja epäfilosofisena henkilönä; Zenon vertasikin häntä kirjoitustauluun, jonka kovaan vahaan on vaikea kirjoittaa mutta jossa kirjoitus säilyy hyvin (DL 7, 37).

Diogenes Laertios luonnehtii filosofeja usein lempeiksi, hyväntahtoiksi ja seuralisiksi ihmisiksi. Lukuisat anekdootit kuvaavat filosofien ystävyysuhteissaan osoittamaa uskollisuutta. Toisaalta filosofit myös nahistelevat keskenään, ja riidan aiheena näyttää olevan useimmiten jokin opillinen erimielisyys. Platonin kerrotaan olleen vihamielisissä väleissä jotakuinkin kaikkien oman aikansa ajattelijoiden kanssa. Myös Herakleitosta ja Empedoklesta moititaan ylimielisyydestä; Bion Borystheneslainen muistettiin puolestaan itsekeskeisenä ja moraalittomana huijarina, mutta hänen henkilökuvansa näyttääkin olevan suurelta osin fiktiivinen.¹⁵ Filosofin tavallisin ammatillinen määre on pikemminkin ahkeruus kuin lahjakkuus. Filosofia vaatii kovaa työntekoa, mutta erakoitumista tai yli-inhimillisiä ponnisteluja se ei edellytä. Vain Karneadeen kerrotaan olleen siinä määrin omistautunut

tietoteoreettisille pohdinnoille, ettei muistanut leikata kynsiään tai hiuksiaan (DL 4, 62). Myös Demokritoksen omistautuminen filosofialle häiritsi toisinaan hänen tarkkaavaisuuttaan; lisäksi Demokritos tuhlassi koko perintönsä opintomatkoihin pitkin ja poikin tuonaikaista sivistynyttä maailmaa. Monet Demokritoksen tutkimuksen kohteista olivat kuitenkin sellaisia, etteivät ne kuuluneet filosofian alaan edes sanan antiikin-aikaisessa merkityksessä.

Nykyään suosittu stereotypia filosofista eksentrisenä poikkeusyksilönä ei ole Diogenes Laertiuksen elämäkertoissa kovinkaan vahvasti edustettuna. Omintakeinen ihmisvihaaja Herakleitos oli toki puolimyönteinen hahmo, jonka mielenterveyttä epäiltiin antiikissa vahvasti,¹⁶ ja samoin kyynikot oli helppo kuitata mielipuolina. Demokritos puolestaan vieraili yksinään haudoilla (DL 9, 38), ja aistihavainnon pettävyystään vakuuttanut skeptikko Pyrrhon kieltäytyi varomasta sen enempää koiria, kuoppia kuin tiellä liikkuvia vaunujakaan (DL 9, 62). Populaarista otteestaan huolimatta Diogenes Laertios on kuitenkin kaikkein yksinkertaisimpien mielikuvien yläpuolella. Asenne filosofeihin on ymmärtävä. Jos filosofi käyttäytyy oudosti, sille on hyvä syy, joka useimmiten on parempi kuin tavallisen kansan syy sovinnaiseen käytökseen. Anekdootteja, joissa filosofin poikkeuksellinen käytös jäisi täysin selittämättömäksi, ei käytännössä ole lainkaan. Anekdoottitraditiossa filosofia onkin ennen muuta eettistä sankaruutta, jonka keskeisimpiä muotoja ovat ehdoton johdonmukaisuus, itsehillintä ja kurinalaisuus. Näin tärkeimmäksi filosofin tavallisista ihmisistä erottavaksi tekijäksi nousee tietty moraalinen paremmuus.¹⁷

Ulkoiset ominaisuudet

Vaikka antikin kuvanveistäjät käyttivät filosofeja mieluusti malleinaan, kirjalliset kuvaukset filosofien ulkonäöstä ovat yleensä niukanpuoleisia.¹⁸ Diogenes Laertios kuvaa yksityiskohtaisemmin ainoastaan kahta filosofia. Aristoteles oli hänen mukaansa ”hinteläsäärinen ja pienisilmäinen”; lisäksi Aristoteleella oli puhevika sekä huomiota herättävät vaatteet, sormukset ja kampa

(DL 5, 1). Zenon Staalainen oli puolestaan kenokaulainen, pitkä ja laiha, tummahipiäinen, paksupohkeinen ja heiveröinen (DL 7, 1). Muutoin filosofeja luonnehtivat lähinnä sellaiset ympäriryöyret ja eettisesti värity-

12. Tarina tuo mieleen myöhemmät filosofien vainot Roomassa, mutta sitä pidetään historiallisena; muiden antiikin lähteiden mukaan lain tarkoituksena oli Demetrios Faleronlaisen valtakauden päätyttyä hajottaa makedonialaissympatioistaan tunnettu Peripatos. Ks. Michael G. Sollenberger (1992) 'The Lives of the Peripatetics: An Analysis of the Contents and Structure of Diogenes Laertius' 'Vita philosophorum' Book 5', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 36.6, 3820–22.

13. DL 7, 10–12 esittää Zenon Staalaisen kunniapiirtokirjoituksen tekstin. Tämän piirtokirjoituksen autenttisuus on osin kyseenalainen, mutta huomiota herättävästi Zenonia kiitetään siinä nimenomaan nuorison kasvattamisesta ja paremmaksi tekemisestä; yksi keskeinen syyte Sokratesta vastaan oli juuri nuorison turmeleminen.

14. Keskiplatonismissa eettinen *telos* oli jumalan kaltaiseksi tuleminen; ajatus periytyy ainakin osaksi Platonilta itseltään (vrt. *Theaitetos* 176b), mutta on varmasti saanut vaikutteita myös stoalaisilta, joiden ”viisaalle” kuului monenlaisia jumalallisia määreitä. Tällainen on esimerkiksi stoalaisten ihannoima *apatheia*, tunteettomuus; myös jumala on *apatheis*, koska jumalaan ei voida vaikuttaa ulkopuolelta. Kyynisessä etiikassa jumalankaltaisuus seuraa Sokrateen hengessä tarpeiden vähyydestä, skeptisessä ja epikurolaisessa etiikassa puolestaan mielenrauhasta (*ataraksia*).

15. Kyynisesti suuntautunut eklektikko Bion Borysthenelainen kirjoitti ilmeisesti lähinnä ensimmäisessä persoonassa värikkäitä ja lioittelevia satiireja, joita siten luettiin omaelämäkerrallisina lähteinä; samoin näyttää käyneen kyynikko Menippokselle.

16. Vrt. DL 9, 6, jossa kerrotaan Theofrastoksen selittäneen Herakleitoksen teoksen kehenäisyyttä filosofin ”melankolialla”. Peripateettisen koulun piirissä tällaista tulkintaa harrastettiin ilmeisesti laajemminkin; ks. Helmut Flashar (1966) *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*, Berlin: de Gruyter, 60–72.

17. Vrt. DL 2, 69: ”Aristippokselta kysyttiin, mitä selaista filosofeilla oli, mitä muilla ei ollut. 'Jos kaikki lait lakkautettaisiin, me eläisimme yhä samalla tavalla', hän vastasi.” Samaa tarinaa kerrotaan myös Aristoteleesta (DL 5, 20). Aristippoksen hedonismi herätti antiikissa pahennusta, mutta monissa Diogenes Laertiuksen kertomissa anekdooteissa Aristippoksen itsekiertäjä yltää suorastaan kyyniselle tasolle; Aristippos osaa tilaisuuden tullen nauttia elämästä, mutta ei koskaan jää riippuvaiseksi nautinnoistaan.

18. Joukko filosofien muotokuvia antiikista on säilynyt; näistä ks. Lucia A. Scatizza Höricht (1986) *Il volto dei filosofi antichi*, Napoli: Bibliopolis sekä Gisela M. Richter (1965) *The Portraits of the Greeks*, London: Phaidon. Erityisesti kyynikoiden esittämistä kuvataiteesta käsittelee Diskin Clay (1996) 'Picturing Diogenes', teoksessa R. Bracht Branham & Marie-Odile Goulet-Cazé (toim.) *The Cynics*, Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press, 366–387.

neet määreet kuin ”komea” tai ”arvokas”. Suositumpia ovat sen sijaan kuvaukset filosofien ruumiinkulttuurista; filosofin suhde ruumiiseensa ja ulkonäköönsä kertoo aina myös hänen laadustaan ajattelijana.

Urheilua arvostettiin kreikkalaisessa maailmassa laajalti, ja kaupungin urheilupaikka (*gymnasion*) oli monelle filosofille tuttu. Urheilukentän laidalla saattoi osallistua filosofiseen väittelyyn ja kalastella paikallisen nuorison joukosta lupaavia oppilaita, mutta eräät filosofit harjoittivat siellä myös ruumistaan. Platon oli nuorena lahjakas painija (DL 3, 4); kyynikko Krateen kuntoilu herätti puolestaan katsojissa pilkkaa, mutta filosofi uskoi liikunnan takaavan hänelle vaivattoman vanhuuden (DL 6, 91–2). Suuri urheilija näyttää olleen peripateetikko Lykon, jonka lihaksikas, ruskettunut vartalo ja kukkakaalikorvat saivat osakseen ihailua; Lykon oli kuitenkin erikoistunut erääseen pallopeleihin (DL 5, 67). Menedemos Eretrialainen oli samoin muhkeaksi harjoitettu ja päivettynyt (DL 2, 132). Kyynikkojen suosimat aurinkokylvyt olivat syytä myös Zenon Stoaalaisen tummaan hiipiään; auringossa istuminen tulkittiin antiikissa nähtävästi pikemminkin askeesiharjoitukseksi kuin mukavuudenhalun osoitukseksi. Muutoin Zenon samoin kuin hänen työnjatkajansa Khrysispos kuuluvat olleen vartaloltaan heiveröisiä.

Filosofit kertoivat arvoistaan myös puheutumisellaan. Kreikkalaisen miehen normaaliasuun kuului viitta (*himation*) ja sen alla pidettävä paita (*khitôn*); jalassa oli kaupunkioiloissa yleensä sandaalit. Tätä varustusta ryhtyi pelkistämään jo Sokrates, joka viihtyi tunnetusti paljain jaloin. Sokratesta ihailleet kyynikot jättivät paidan kokonaan pois, ja heidän viittansa oli *tribôn*, karhea ja kulunut ”käyttövaate”. Reiät vaatteissa olivat kyynikoille peräti ylpeyden aihe, ja Krates kuuluu paikkaneen viittaansa lampaantaljalla lopputuloksen ulkonäöstä piittaamatta (DL 6, 91). Sokrates kuitenkin moitti oppilastaan Antishenesta huomionkipeydestä, kun tämä tarkoituksella käänsi viittansa reiät näkyville (DL 2, 36). Osa stoaalaisista seuraili puolestaan kyynikoiden asetismia, ja Kleantes sai aplodit ateenai-

laiselta juhlayleisöltä, kun tuulenpuuska paljasti, ettei hän käyttänyt viittansa alla lainkaan paitaa (DL 7, 169). Myös pythagoralaiset suosivat yksinkertaista vaatetusta, mutta ainakin komediarunoilijoissa heidän ”riepunsa ja likaisuutensa” herättivät yksinomaan inhoa (DL 9, 38).

Toiset filosofit pyrkivät erottautumaan tavallista hienostuneemmalla asulla. Edellä on jo mainittu Aristoteleen ”huomiota herättävä” vaatetus ja kampa. Peripateettisen koulun kaunopuhuja Lykon ja Herakleides Pontoslainen olivat kumpikin tunnettuja hienoista ja pehmeistä kankaista valmistetuista vaatteistaan. Pythagoras puolestaan haki pyhän miehen statusta puhtaan valkoisesta puvusta. Teatraalisuuden ehdoton huippu oli Empedokles; hänen asuunsa kuului purppuraviitta, kultainen vyö, laakeriseppele tuuheiden kiharoiden peittämissä päässä sekä pronssiset sandaalit (DL 8, 73). Toinen näistä sandaaleista kavalsi lopulta hänen itsemurhansa, kun pronssi ei sulanut Etnan syvyyksissä ja tulivuori sylkäisi jalkineen ulos.

Filosofin kuolema

Filosofien kuolemaa koskevat tarinat kiinnostavat Diogenes Laertiosta aivan erityisesti, ja useimmat elämäkertojen lomaan sirotelluista kirjailijan elegiamittaisista epigrammeista kertovat juuri filosofien viimeisistä sanoista ja teoista. Nämä epigrammit eivät ole millään muotoa suurta runoutta, mutta niiden kömpelyydessä on oma viehätyksensä. Suurin osa filosofeista kuuluu eläneen huomattavan vanhoiksi, monet yli 90-vuotiaiksi. Demokritos saavutti peräti 109 vuoden iän (DL 9, 43). Ainoastaan Akatemian Krantor kuoli ennen aikojaan eikä siten koskaan noussut koulun johtajaksi (DL 4, 25). Vanhuus ja sen mukanaan tuomat vaivat näyttävätkin olevan filosofin tavanomaisin kuolinsyy.

Yllättävän tavallisia ovat kuitenkin myös tapaukset, joissa filosofi surmaa itse itsensä. Jo Anaksagoraan kerrottiin päättäneen päivänsä omasta tahdostaan, koska oikeudenkäynnin nöyryytykset olivat hänelle liikaa (DL 2, 13). Megaralaisen koulun Diodoros Kronos puolestaan päätyy samaan

ratkaisuun, kun ei selviydy eräästä loogisesta ongelmasta kuningas Ptolemaioksen edessä (DL 2, 112). Kenties myös Demetrios Faleronlaisen kuolemaan johtava käärmeenpurema on ymmärrettävä itse aiheutetuksi; filosofi-poliitikko kuolee Egyptissä, missä Kleopatra myöhemmin surmasi itsensä juuri käärmeenmyrkyllä (DL 5, 78).

Erityisen suosittu ratkaisu itsemurha oli kyynis-stoalaisen tradition piirissä. Diogenes Koira, kyynikko Metrokles ja Zenon Stoalainen kuolevat hyvin eleettömästi, ”itsensä tukehduuttamalla”; emme tiedä, miten tämä toimenpide käytännössä toteutettiin. Kyynikko Menippos hirttää itsensä jouduttuaan konkurssiin; Kleanthes ja kerettiläis-stoalainen Dionysios Luopio puolestaan lopettavat elämänsä paastoamalla itsensä kuoliaaksi. Stoalaisessa etiikassa itsemurha hyväksyttiin, mikäli sille oli järjenmukaiset perusteet; tämä ei sen sijaan miellyttänyt epikurolaisia, ja Epikuros itse odotteli tyyneesti elämänsä päättymistä, vaikka kärsikin erittäin tuskallisesta sairaudesta (DL 10, 22).¹⁹ Diogenes Laertioksen oma asenne itsemurhaan ei näy teoksesta suoraan; joka tapauksessa hän katsoo asiakseen moittia Akatemian Karneadesta, joka raihnaisuudesta huolimatta ei rohkene pyytää palvelijoiltaan myrkkypikaria (DL 4, 65–66). Peräti neljästä filosofista kerrotaan tarinaa, jossa kuolemaa jouduttaa reipas viinin nauttaminen; tätäkin voidaan kaikesti pitää eräänlaisena kuolinavun muotona.²⁰

Kuten olemme jo nähneet, filosofit joutuivat toisinaan suoranaisten vainon kohteeksi, ja joukko filosofeja saikin kokea väkivaltaisen kuoleman. Pythagoras, Zenon Elealainen ja skeptikko Anaksarkhos surmattiin poliittisista syistä, ja myös Sokrateen kuolemantuomioon johtaneita syitä on pidettävä ennen kaikkea poliittisina. Hyvin toisenlaisia ovat sen sijaan tarinat, joissa filosofin pitkän elämän päättää kaikin puolin ihanteellinen ja tuskaton kuolema; tällaisia tarinoita kerrottiin etenkin Kreikan seitsemästä viisaasta, mutta myös Platonin tiedettiin menehtyneen kesken hääaterian (DL 3, 2). Kuolemasta kertovien anekdoottien joukosta löytyy myös erikoisuuksia: kaisla pistää uintiretkellä olevaa loogikko Aleksii-

nosta kuolettavasti (DL 2, 109), Akatemian Ksenokrates kompastuu yöllä pronssiseen astiaan (DL 4, 14), ja kaljupäinen Ariston Khioslainen menehtyy puolestaan kohtalokkaaseen auringonpistokseen (DL 7, 164).

Meidän näkökulmastamme monet varhaiset kreikkalaiset ajattelijat ovat pikemminkin luonnontieteilijöitä kuin filosofeja, ja vaikka filosofian ja muiden tieteiden välistä rajoja yritettiin myöhemmin antiikissa määritellä, tietty päällekkäisyys etenkin filosofisen fysiikan ja ei-filosofisten luonnontieteiden välillä säilyi aina.²¹ Filosofien joukossa oli henkilöitä, jotka olivat syvällisesti perehtyneet matematiikkaan, tähtitieteeseen tai lääketieteeseen; pätevytyminen jollakin tällaisella alalla ei kuitenkaan tehnyt kenestäkään filosofia. Diogenes Laertioksen filosofielämäkerroissa filosofian ja ei-filosofian erottaminen ei muodostu ongelmaksi. Elämäkertansa pitkiksi kehityslinjoiksi jäsentävälle kirjoittajalle filosofia on yksinkertaisesti filosofiseen traditioon osallistumista. Nuori filosofi haluaa tietää, ymmärtää ja tulla vakuutetuksi; vanha filosofi haluaa vastata tähän tarpeeseen. Samat kysymykset ja keskustelut säilyvät traditiossa vuosisadasta toiseen. Filosofissa tapahtuu myös jonkinlaista kehitystä. Diogenes Laertioksen seuraamassa mallissa etiikka on filosofian kolmesta osa-alueesta nuorin, ja se näyttää edustavan myös tiettyä filosofian täydellistymistä. Kovin optimistisena Diogenes Laertioksen kuvaa filosofian kehityksestä voi tuskin kuitenkaan pitää; syystä tai toisesta Diogenes Laertios ei osoita minikäänlaista mielenkiintoa oman aikansa filosofista toimintaa kohtaan, vaan päättää ”perimysjärjestyksensä” jo hellenistiselle ajalle. ■

19. Epikuroksen kuolemaan liittyy kuuluisa pieni kirje, jonka tekstin Diogenes Laertios on säilyttänyt; vrt. myös Cicero, *De finibus* 2, 30, 96.

20. Nämä filosofit ovat Stilpon, Arkesilaos, Lakydes ja Khrysippos. Huomiota herättävästi kaksi keskimäistä edustavat skeptistä Akatemiaa ja myös Khrysipoksen elämän loppuvaiheen Akatemian-kausi liitettiin nimenomaan näihin kahteen filosofiaan (DL 7, 183).

21. Eräitä tätä rajanvetoa valaisevia kommentteja löytyy kohdasta DL 7, 132–133.